

Verschillen in groepsdiscriminatie, zoals waargenomen door immigranten uit verschillende herkomstlanden in veertien lidstaten van de Europese Unie

Stéfanie André, Jaap Dronkers en Fenella Fleischmann¹

Summary

Perception of in-group discrimination among immigrants in 14 member states of the European Union

Drawing on the second and third wave of the European Social Survey, we analyse the perception of in-group discrimination of 7034 immigrants from 177 different countries of origin in 14 European Union countries. In addition to testing the effects of individual factors, such as education, religion, and migration history, we estimate the effects of macro-characteristics of both origin and destination countries. We distinguish four dimensions of explanations: immigration, religion, economic circumstances and immigration policies. The influence of adherence to Eastern Orthodox, Jewish and non-Christian religions on perceived in-group discrimination is significant, and cannot be explained by characteristics of the origin or destination countries. The migration history of these groups is also relevant for the perceived discrimination: immigrants who are citizens of the country of their destination, who speak the majority language at home and who are married to a native perceive in-group discrimination less often. There are strong effects of the macro-characteristics of the country of origin. Immigrants from poorer origin countries perceive in-group discrimination more often. There are also a significant effects of immigration policies of the country of destination: easy access to long term residence, more relaxed rules for family reunion, no special policy or a more easy entrance to the labour-market for immigrants and a higher level of job protection decreases perceived in-group discrimination among immigrants.

I. Immigratie en integratie

In de 20ste eeuw is er veel veranderd in de etnische samenstelling van de

samenlevingen in Europa. Vele gebeurtenissen, zoals twee wereldoorlogen, dekolonisatie en arbeidsmigratie, hebben geleid tot grote veranderingen in de samenstelling van de bevolking in de Europese landen. In de bestemmingslanden ontstonden politieke debatten en conflicten over de beste manier om immigranten te integreren. Discriminatie van immigranten wordt hierbij vaak gezien als een belangrijke verklaring voor de aanhoudende sociaal-economische, culturele en politieke achterstand van immigranten. Nationale en Europese projecten proberen dan ook discriminatie van minderheden en immigranten te verminderen. Maar hoeveel discriminatie ervaren immigranten in Europa? Hoe groot zijn de verschillen in ervaren discriminatie tussen de EU-lidstaten? Komen die verschillen tussen EU-lidstaten door de verschillen in de herkomstlanden van hun immigranten? Welke micro- en macrokenmerken zouden dan die verschillen in waargenomen discriminatie verklaren? Welke rol spelen de immigratiegeschiedenis, religieuze verschillen, economische belangen en de openheid van het beleid ten aanzien van immigranten in de ervaren discriminatie van immigranten? Met dit crossnationale onderzoek willen wij een eerste antwoord op deze vragen geven.

Eerder crossnationaal onderzoek naar de achterstand van immigranten in Europese landen was voornamelijk gericht op de sociaal-economische dimensie van integratie. Zo onderzochten van Tubergen (2004), Kogan (2007) en Fleischmann en Dronkers (2008) de arbeidsparticipatie van immigranten in Europa. Hierbij vonden zij dat de mate van arbeidsparticipatie en succes op de arbeidsmarkt verschilde per immigrantengroep. Daarnaast vonden zij verschillen tussen de bestemmingslanden. Bij de analyses was rekening gehouden met veel micro- en macrofactoren, maar toch bleven er verschillen bestaan tussen autochtonen en immigranten. Ervaren discriminatie in de bestemmingslanden kan een verklaring zijn voor deze verschillen. Voor Nederland bijvoorbeeld hebben Andriessen, Dagevos en Iedema (2008) aangetoond dat discriminatie leidt tot lagere arbeidsparticipatie van allochtonen.

Discriminatie is voornamelijk onderzocht door sociaal-psychologen (bijvoorbeeld door Taylor, Wright & Porter, 1994; Operario & Fiske, 2001). In dit meer sociologische artikel maken wij een crossnationale analyse van subjectieve groepsdiscriminatie, waarbij wij een groot aantal herkomst- en bestemmingslanden betrekken. Voor onze hypothesen maken wij daarbij gebruik van de inzichten uit sociaal-psychologisch onderzoek. In dit artikel richten wij ons uitsluitend op subjectieve groepsdiscriminatie. Dit is de mate waarin een immigrant meent dat leden van zijn groep worden gediscrimineerd in het bestemmingsland. Vragen over deze subjectieve groepsdiscriminatie zijn voor respondenten makkelijker te beantwoorden dan vragen over persoonlijke discriminatie. Verkuyten (2002) stelt dat het rapporteren van persoonlijke discrimi-

natie veel bedreigender is voor het zelfbeeld van een persoon dan het rapporteren van groepsdiscriminatie. Daarom wordt persoonlijke discriminatie meestal geminimaliseerd en minder genoemd dan groepsdiscriminatie. Uit ander onderzoek van sociaal-psychologen blijkt eveneens dat er (zowel door leden van de minderheid als van de meerderheid) meer groepsdiscriminatie dan persoonlijke discriminatie wordt gerapporteerd (Moghaddam, Stalkin & Hutcheson, 1997; Taylor e.a., 1994; Verkuyten, 2002).

In bovengenoemd sociaal-psychologische onderzoek naar subjectieve groepsdiscriminatie worden soms wel landen met elkaar vergeleken maar nooit meer dan twee. Daarentegen maken wij in ons onderzoek een crossnationale vergelijking van subjectieve groepsdiscriminatie, zoals ervaren door immigranten afkomstig uit 177 herkomstlanden die in veertien Europese landen leven. Door de mate van subjectieve groepsdiscriminatie in een groot aantal landen tegelijkertijd te analyseren kunnen de verschillen en overeenkomsten tussen EU-lidstaten ten aanzien van subjectieve groepsdiscriminatie van hun immigranten met verschillende herkomst betrouwbaarder vastgesteld worden. Het toepassen van de dubbele vergelijking, zoals die door van Tubergen (2004) is ontwikkeld, stelt ons in staat zowel individuele kenmerken van immigranten als macrokenmerken van de landen van oorsprong en bestemming in de analyse op te nemen. Wij willen daarmee de volgende vraag beantwoorden: *kunnen de verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten in Europese landen worden verklaard met behulp van microkenmerken van deze immigranten en de macrokenmerken van hun landen van herkomst en bestemming?*

In deze crossnationale vergelijking gebruiken wij de *European Social Survey* (ESS), een enquête onder een representatieve steekproef uit de volwassenen in alle lidstaten van de Europese Unie. Opgemerkt moet worden dat bij het gebruik van dit databestand de immigratie van de respondent of zijn of haar ouders in sommige gevallen al geruime tijd geleden plaatsgevonden heeft. De immigratiebeweging van een tweede-generatie-immigrant van zeventig jaar oud heeft zeker plaatsgevonden voor de Tweede Wereldoorlog en mogelijk zelfs voor de Eerste Wereldoorlog. Beide wereldoorlogen hebben tot grootschalige en vaak onvrijwillige migratiegolven binnen Europa geleid (de opdeling van het multi-etnische en multiculturele Oostenrijks-Hongaarse Keizer- en Koninkrijk in allerlei nationale staten en de stichting van de Poolse en Baltische staten na 1918, de verplaatsing van Polen naar het westen, de uitbreiding van de Oekraïne en Wit-Rusland en de inlijving van de Baltische staten door de Sovjet-Unie na 1945). De ESS-data weerspiegelen ook die oudere migratiegolven. Deze historische dimensie in de ESS-data betekent niet dat daardoor onze analyse ongeldig wordt. Juist deze historische dimen-

sie aan migratie vergroot de geldigheid van onze uitkomsten: zij zijn meer dan een enkele momentopname van immigratie in een bepaald jaar, van een bepaald type of uit bepaalde herkomstlanden. Het is dus niet alleen maar arbeidsimmigratie waarvan wij de gevolgen bestuderen, maar ook immigratie als gevolg van annexaties en (etnische of politieke) verdrijving; niet alleen immigratie komend van buiten Europa, maar ook immigratie tussen Europese landen; niet alleen de zichtbare immigratie vanuit andere continenten, maar ook de onzichtbare vanuit het buurland.

2. Theorie

Eerder onderzoek naar groepsdiscriminatie richtte zich meestal op de houding van de meerderheidsgroep ten opzichte van de minderheidsgroep in één land (bijvoorbeeld: Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2004; Hagendoorn & Sniderman, 2001; Devine, 1989). Soms worden er twee landen meegenomen in het onderzoek (bijvoorbeeld Semyonov, Raijman & Gorodzeisky, 2008). In enkele onderzoeken is ook gekeken naar de houding van de minderheidsgroep en de gevoelens van discriminatie van de minderheidsgroep in één land (Bobo & Hutchins, 1996; Berry & Kalin, 1979; Jasinskaja-Lahti, Liebkind & Perhoniemi, 2006; Snellman & Ekehammer, 2005; Verkuyten, 2002; Verkuyten & Brug, 2004), maar weer niet in meerdere landen. Zover als ons overzicht van de literatuur reikt, is er nog niet eerder een grootschalig vergelijkend onderzoek geweest naar (subjectieve) groepsdiscriminatie van immigranten in Europese landen.

De hypothesen die in eerdere onderzoeken zijn gebruikt, zijn voornamelijk gebaseerd op de intergroepcontacttheorie. De intergroepcontacttheorie is een theorie die in veel sociaal-psychologisch onderzoek naar discriminatie, maar ook in sociologisch onderzoek naar interetnische relaties gebruikt wordt. Ook in het beleid gericht op het bestrijden van discriminatie vormt de intergroepcontacttheorie impliciet of expliciet de basis. De intergroepcontacttheorie is als eerste opgesteld door Allport (1954) en later uitgebreid door onder andere Pettigrew (1998). De intergroepcontacttheorie stelt dat interpersoonlijk contact tussen leden van de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep goed is voor het tegengaan van negatieve opvattingen over de andere groep, maar dan moet dat interpersoonlijk contact aan bepaalde voorwaarden voldoen. Het contact tussen groepen leidt tot de meest positieve resultaten als aan vijf voorwaarden is voldaan: gelijke status tussen de groepen, gemeenschappelijke doelen, samenwerking tussen groepen, steun door wetten en gebruiken en de mogelijkheden voor het ontstaan van vriendschap. De intergroepcontacttheorie voorspelt dat vooroordelen het minst voor-

komen als aan de vijf voorwaarden voor het intergroepcontact wordt voldaan. Vele studies ondersteunen deze voorspelling (zie Pettigrew, 1998). Daarom is de intergroepcontacttheorie een vruchtbaar startpunt voor de formulering van onze hypothesen, hoewel helaas in de ESS niet naar de contacten tussen immigranten en autochtonen gevraagd is. Tegelijkertijd zijn de ESS-data de enig beschikbare waarin op vergelijkbare wijze in een groot aantal EU-landen wordt gevraagd naar subjectieve groepsdiscriminatie. Bij de toetsing van onze hypothesen kunnen wij dus niet het feitelijk contact tussen de immigrant en autochtonen controleren. Wij gebruiken twee van de uit de intergroepcontacttheorie afgeleide veronderstellingen: 1. de kans op meer en gelijkwaardiger contact tussen immigranten en autochtonen leidt tot minder ervaren discriminatie van de immigrant; 2. minder feitelijk ervaren discriminatie leidt tot minder gerapporteerde subjectieve groepsdiscriminatie. Onze hypothesen gaan daarom vooral over de relatie tussen de kenmerken van immigranten, hun gemeenschappen, hun herkomstlanden en hun bestemmingslanden enerzijds en de door hen subjectief waargenomen discriminatie anderzijds. De twee veronderstellingen, waarop onze hypothesen gebaseerd zijn (het verband tussen contact en discriminatie en het verband tussen feitelijke discriminatie en gerapporteerde subjectieve discriminatie), kunnen wij met deze crossnationale data niet toetsen.

Het verwerpen van een hypothese kan dus betekenen dat één of beide veronderstellingen van de intergroepcontacttheorie niet juist zijn voor de verklaring van verschillen in subjectieve discriminatie. Het is ook mogelijk dat een grotere mate van contact leidt tot meer ervaren discriminatie, bijvoorbeeld via terloops gemaakte discriminerende opmerkingen. Door meer contact zullen immigranten meer geneigd zijn zich te vergelijken met autochtonen in plaats met hun eigen immigrantengroep. Deze vergelijking met autochtonen kan negatief uitvallen, bijvoorbeeld door het ontbreken van succes op de arbeidsmarkt, vooral als zij hoog opgeleid zijn (zie bijvoorbeeld Fleischmann e.a., 2008). Ook is het mogelijk dat minder persoonlijk ervaren discriminatie toch positief samenhangt met meer waargenomen groepsdiscriminatie. Hoger opgeleide immigranten hebben meer kennis van de achterstelling van hun groep als geheel, ook als zelf niet persoonlijk gediscrimineerd worden. Daardoor kunnen zij juist vaker subjectieve groepsdiscriminatie jegens hun groep rapporteren, terwijl zij het zelf minder ervaren dan lager opgeleide en anderszins slechter geïntegreerde immigranten. Voor de consistentie en overzichtelijkheid van onze hypothesenformulering zijn wij ervan uitgegaan dat beide hiervoor genoemde vooronderstellingen van de intergroepcontacttheorie juist zijn. Slechts in een enkel geval (onderwijs) hebben wij ook de alternatieve hypothese geformuleerd.

Omdat er verschillende aspecten aan de positie van immigranten te

onderscheiden zijn, hebben wij een indeling gemaakt van onze hypothesen in vier dimensies, te weten: immigratie, religie, economie en politiek & beleid. Per dimensie bespreken wij de verwachte relaties. Binnen elke dimensie formuleren wij hypothesen op verschillende niveaus: het niveau van de individuele immigrant, de immigrantengroep in het bestemmingsland, het bestemmingsland en het herkomstland. Andere hypothesen, die niet zijn afgeleid van de intergroepcontacttheorie, worden in dit artikel buiten beschouwing gelaten.

2.1 Hypothesen over immigratiekenmerken

Er zijn verschillende immigratiekenmerken die de mate en de gelijkwaardigheid van contact tussen de immigranten en de autochtone inwoners van bestemmingslanden kunnen beïnvloeden.

Onze eerste hypothese is gebaseerd op de verwachting dat als men langer in het bestemmingsland woont, er meer mogelijkheden zijn om in gelijkwaardig contact te komen met de autochtone bevolking. De tweede generatie immigranten is geboren en getogen in het bestemmingsland. Doordat deze immigranten opgroeien en onderwijs volgen in het land van bestemming, zouden ze meer en gelijkwaardiger contact moeten hebben met de autochtone bevolking en minder discriminatie rapporteren (Jasinskaja-Lahti e.a., 2006). Hieruit volgt onze 'generatie' hypothese: *de tweede generatie immigranten zal minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren dan de eerste generatie immigranten.*

Er zijn nog drie andere individuele kenmerken die bijdragen aan meer en gelijkwaardiger contact met autochtonen en waarvan we verwachten dat ze een negatief effect op de subjectieve groepsdiscriminatie hebben. Allereerst betreft dit het burgerschap van het land van bestemming. Als een immigrant staatsburger is van het land waar hij of zij woont, dan zal deze meer de waarden en normen van die samenleving hebben overgenomen. Deze immigranten kunnen zo gemakkelijker contact onderhouden met autochtonen en zullen dat ook vaker op basis van gelijkwaardigheid doen dan immigranten die geen burger zijn van de staat waarin ze wonen. Daardoor zouden deze genaturaliseerde immigranten minder subjectieve groepsdiscriminatie moeten ervaren. Het tweede kenmerk is het thuis spreken van een minderheidstaal. Dit betekent dat immigranten ook buitenshuis vaker die minderheidstaal zullen spreken, en dat kan het contact met autochtonen verkleinen. Het derde kenmerk is een gemengd huwelijk van de ouders, waarbij één ouder autochtoon is en de ander buiten het bestemmingsland is geboren. Als ouders een gemengd huwelijk hebben, verwachten wij dat deze ouders in het land van bestemming meer en gelijkwaardiger contacten met autochtonen zullen hebben, dan ouders die beiden buiten

het bestemmingsland geboren zijn. Daarmee zal ook hun kind meer en gelijkwaardiger contacten hebben in de bestemmingssamenleving. Dit leidt tot een ‘contactkansen’-hypothese: *immigranten die burger zijn van de staat waarin zij wonen, thuis geen minderheidstaal spreken en uit een gemengd huwelijk voortkomen, zullen minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren dan immigranten die geen staatsburger zijn, thuis de minderheidstaal spreken en niet uit een gemengd huwelijk voortkomen.*

Niet alleen gelijkwaardigheid tussen mensen, maar ook de mate van gemeenschappelijkheid is volgens de intergroepcontacttheorie van belang voor het verminderen van discriminatie. Mensen gaan het liefst met hun eigen soort om en begrijpen gelijken het best (Jasinskaja-Lahti e.a., 2006). Als de sociale afstand van de immigrantengroep in een bestemmingsland ten opzichte van de autochtonen in dat land groter is, dan verwachten we minder en ongelijkwaardiger contact tussen de immigrantengroep en de autochtonen. Nu zijn er verschillende soorten sociale afstand en één daarvan is het verschil tussen de cultuur van de immigrantengroep en die van de autochtonen in het bestemmingsland. Hofstede (1984) maakte een indeling van culturen op grond van waarden verbonden met arbeid. Daarbij ontwikkelde hij verschillende schalen, waarop hij de culturen van landen indeelde. Een belangrijke cultuurdimensie waarop EU-samenlevingen hoog scoren is de mate van individualisme als tegenpool van collectivisme. Immigranten die afkomstig zijn uit minder individualistische culturen dan die van hun bestemmingsland, zouden daarom minder mogelijkheden hebben voor gelijkwaardige contacten met autochtonen, terwijl immigranten uit meer individualistische culturen dan die van hun bestemmingsland zich minder bepaald voelen door hun immigratieverleden en gemakkelijker gelijkwaardige contacten met autochtonen kunnen opbouwen. Daarom gebruiken wij de collectivisme-individualisme dimensie van Hofstede om de ‘individualistische cultuur’ hypothese te formuleren: *hoe meer de cultuur van een specifieke immigrantengroep individualistisch is in vergelijking met de cultuur van hun bestemmingsland, des te minder zullen die immigranten subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

De getalsmatige mogelijkheid tot contact met immigranten uit hetzelfde herkomstland is een ander kenmerk dat de mate van contact met autochtonen kan beïnvloeden. Hoe groter de groep van immigranten uit het eigen herkomstland is, des te minder vaak zal die immigrant contact hoeven te maken met autochtonen. Daarnaast zouden grote groepen immigranten grotere weerstand oproepen bij de autochtone bevolking, waarover Williams (1974) voor het eerst een theorie opstelde die later in empirisch onderzoek bevestigd werd (Sniderman e.a., 2004; Hagendoorn, 1993; Semyonov e.a., 2008; Schlueter & Wagner, 2008). Een hoger niveau van ervaren dreiging bij autochtonen zal ook het contact tussen autoch-

tonen en allochtonen verminderen. Om deze twee redenen hebben wij een 'groeps-grootte' hypothese: *hoe groter de specifieke immigrantengroep is, des te meer zullen die immigranten subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

2.2 Hypothesen over religie

De tweede dimensie die wij onderscheiden is religie. Religie lijkt een belangrijk kenmerk waarop vooral niet-westerse immigranten en de Europese bevolking verschillen. Dit kan de mate en gelijkwaardigheid van het contact tussen autochtonen en immigranten kunnen beïnvloeden. Het publieke debat in Europa benadrukt voornamelijk het verschil tussen de christelijke religieuze cultuur en de islamitische religieuze cultuur (Modood, 1993). Maar de islam is niet de enige of oudste niet-christelijke godsdienst in Europa: jodendom en hindoeïsme zijn andere voorbeelden. Daarnaast bestaan binnen het christendom nog steeds tegenstellingen, bijvoorbeeld tussen de oosters-orthodoxe en Latijnse kerk. Religie kan op verschillende niveaus een rol spelen. Het beïnvloedt de algemene cultuur van herkomstlanden en daarmee de cultuur van de immigranten uit dat land, maar individuele religie kan ook het gedrag en de opvattingen op individueel niveau vormgeven. Wij formuleren daarom hypothesen over de invloed van religie op subjectieve groepsdiscriminatie op de niveaus van het individu, van de gemeenschap en van het herkomstland.

Hoewel in bijna alle Europese landen na de Tweede Wereldoorlog de institutionele religiositeit is afgenomen (Need & De Graaf, 1996), zijn deze landen in cultureel opzicht nog steeds christelijk, zeker van buitenaf gezien. Ook is in een aantal herkomstlanden van de immigranten de afname van institutionele religiositeit minder sterk. Vooral voor moslims zijn religie en de eer van de profeet erg belangrijk, met name als zij het gevoel hebben dat deze niet worden beschermd in hun bestemmingsland (Modood, 1993). Vergelijkbare religieuze tegenstellingen tussen het christelijke karakter van de Europese samenlevingen en de religie van immigranten kunnen zich bij andere niet-christelijke immigranten voordoen. Daarom verwachten wij dat immigranten die een niet-christelijke religie aanhangen gemiddeld een grotere afstand hebben tot het bestemmingsland, zodat zij minder of minder gelijkwaardig contact hebben met autochtonen. Hieruit volgt de 'ongelijke religie' hypothese op individueel niveau: *immigranten die een niet-christelijke religie aanhangen, zullen meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

Een ander kenmerk, naast het al dan niet tot een geloofsgemeenschap behoren, is de mate van individuele religiositeit. Voor immigranten is religie vaak belangrijker dan voor autochtonen in Europa en zij praktiseren vaker actief hun geloof. Dit kan de afstand tot de religieus weinig

actieve Europese samenlevingen vergroten en zo de mate of gelijkwaardigheid van het contact verminderen. Hieruit volgt de 'religieuze deelname' hypothese op individueel niveau: *Immigranten met een hogere mate van religieuze deelname zullen meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

Ook verwachten wij dat de mate van religiositeit in zowel herkomst- als bestemmingsland van invloed is op de ervaren groepsdiscriminatie. Als een groep immigranten uit een bepaald herkomstland een hogere religieuze deelname kent in vergelijking met de autochtone bevolking in hun bestemmingsland, dan zal dit meer sociale afstand scheppen en zo zorgen voor minder of ongelijkwaardiger contact tussen deze immigranten en autochtonen. Daarom formuleren wij de 'religieuze deelnameverschil' hypothese: *als de mate van religieuze deelname van een specifieke immigrantengroep groter is dan die van de bevolking van het bestemmingsland, dan zullen die immigranten meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

De laatste religiehypothese gaat over de dominante religie van het land van herkomst. Uit eerder onderzoek (Van Tubergen, 2004; Fleischmann e.a., 2008) bleek dat immigranten uit niet-christelijke herkomstlanden een lagere arbeidsparticipatie hebben dan vergelijkbare immigranten uit een christelijk herkomstland. Alle EU-bestemmingslanden in deze analyse zijn in cultureel opzicht christelijk. Immigranten uit niet-christelijke herkomstlanden (ongeacht hun eigen individuele religie) hebben daardoor een grotere religieuze afstand tot de autochtonen en daarom een kleinere kans op gelijkwaardig contact. Hieruit volgt een 'christelijke cultuur' hypothese op macroniveau: *immigranten uit niet-christelijk herkomstlanden zullen meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

2.3 Hypothesen over economie

De derde dimensie van integratie verwijst naar de economische aspecten van immigratie. Veel discriminatieonderzoek is gericht op het succes op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld het vergelijken van de wijze waarop werkgevers immigranten en autochtonen met verder dezelfde kwaliteiten behandelen (Fleischmann e.a., 2008; Kogan, 2007). Deze economische aspecten van immigratie zijn van groot belang omdat juist op de werkvloer veel kansen bestaan op contact tussen autochtonen en immigranten.

Een eerste economisch kenmerk is het opleidingsniveau van de immigrant. Uit Fins onderzoek is gebleken dat hoger opgeleide immigranten zich minder gediscrimineerd voelen dan lager opgeleide immigranten (Jasinskaja-Lathi e.a., 2006). Dit zou komen doordat zij vaker contact hebben met hoger opgeleide autochtonen en hoger opgeleide autochtonen minder discrimineren dan lager opgeleide autochtonen. Het contact dat

hoger opgeleide immigranten met autochtonen hebben kan dus gelijkwaardiger zijn en zou dus tot minder subjectieve groepsdiscriminatie leiden. Onze 'onderwijs'-hypothese op individueel niveau luidt daarom *hoger opgeleide immigranten zullen minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren*. Zoals wij al opmerkten in de theorieparagraaf is het echter ook mogelijk dat hoger opgeleide immigranten meer discriminatie ervaren, omdat zij door meer contact met hoog opgeleide autochtonen (met wie zij zich zullen vergelijken) hogere verwachtingen hebben dan laag opgeleide immigranten en eerder op een 'glazen plafond' kunnen stuiten. Ook zullen hoger opgeleide immigranten de culturele codes beter begrijpen en zich meer bewust zijn van terloops gemaakte discriminerende opmerkingen. Bovendien beschikken de hoger opgeleide leden van een immigrantengroep over meer algemene maatschappelijke kennis en zijn zij zich daarom meer bewust van een eventuele sociaal-economische achterstelling van hun groep als geheel ten opzichte van de autochtone bevolking. De 'alternatieve onderwijs'-hypothese luidt daarom dat *hoger opgeleide immigranten meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren*.

Immigranten met een beroep met een hogere status zijn succesvoller in de bestemmingslanden dan immigranten met een lagere beroepsstatus. Daardoor is hun kans op gelijkwaardiger contact met autochtonen groter. Daarom formuleren wij ook een 'status'-hypothese: *immigranten met een hogere beroepsstatus zullen minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren*.

Werkende immigranten kunnen meer en gelijkwaardiger contact hebben met autochtonen dan werkloze immigranten. Ook immigranten die niet participeren op de arbeidsmarkt, hetzij omdat zij huisvrouw zijn, hetzij omdat zij gepensioneerd of arbeidsongeschikt zijn, hebben een kleinere kans om in contact met autochtonen te komen dan immigranten die wel deelnemen aan de arbeidsmarkt. Hieruit volgt de 'arbeidsmarktdeelname'-hypothese: *immigranten met betaald werk zullen minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren*.

Het laatste type sociale achterstand waarover wij een hypothese formuleren, is de sociaal-economische achterstand van een specifieke immigrantengroep ten opzichte van die van de autochtonen in hun bestemmingsland. Uit eerder onderzoek bleek dat de sociaal-economische achterstand van een immigrantengroep in het bestemmingsland een significante verklaring was van onderwijs- en arbeidsmarktresultaten van immigranten (Levels, Dronkers & Kraaykamp, 2006; Van Tubergen, 2004). Een grotere sociaal-economische achterstand tussen de gemiddelde immigrant uit een bepaald herkomstland ten opzichte van die van de gemiddelde autochtoon in dat bestemmingsland kan leiden tot minder gelijkwaardig contact met autochtonen. De 'sociaal-economische verschil' hypothese die hieruit volgt is: *immigranten uit herkomstlanden met*

een grotere sociaal-economische achterstand ten opzichte van hun bestemmingslanden zullen meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.

458

Uit verscheidene onderzoeken blijkt dat economische macrokenmerken van het herkomstland een substantiële invloed hebben op opleidingsniveau en arbeidsmarktsucces van immigranten (Fleischmann e.a., 2008; Levels & Dronkers, 2008; Levels, e.a., 2006). Deze economische macrokenmerken kunnen van invloed zijn op de mate van selectiviteit van arbeidsimmigranten. Zij kunnen gedrag en opvattingen van de immigranten, maar ook de reacties van de autochtone bevolking beïnvloeden. De mate en gelijkwaardigheid van het contact tussen immigranten en autochtonen is een van die reacties, en daar kan de door immigranten ervaren groepsdiscriminatie door beïnvloed worden. Immigrantengroepen, die uit landen komen met armere economieën en levensomstandigheden, zullen een grotere kans hebben om in de slechtere delen van de arbeidsmarkt werk te vinden. Daardoor hebben zij minder contact met autochtonen in hun rijkere bestemmingslanden en zal dit contact minder vaak gelijkwaardig zijn. Daarom formuleren wij de ‘economische kloof’ hypothese: *immigranten uit armere landen zullen meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.*

2.4 Hypothesen over politiek en beleid

De politieke macrocontext van het bestemmingsland kan van invloed zijn op de mate en de gelijkwaardigheid van het contact tussen immigranten en autochtonen, en dus op de mate van subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten. Deze politieke aspecten komen aan de orde in de vierde dimensie: politiek en beleid.

Het immigratiebeleid van een bestemmingsland kan invloed hebben op de subjectieve groepsdiscriminatie. Wij verwachten dat in landen waar het beleid er sterker op gericht is om immigranten op te nemen in hun samenleving, de kans op meer en gelijkwaardiger contact tussen immigranten en autochtonen groter is. Hieruit komt de ‘integratiebeleid’-hypothese voort: *immigranten die wonen in landen met beleid dat meer gericht is op integratie van immigranten zullen minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren, dan immigranten die wonen in een land met beleid dat minder gericht is op integratie.*

Een ander beleidsterrein is de regulering van de arbeidsmarkt door middel van ontslagbescherming. De arbeidsmarkt van een land kan meer en minder open zijn voor buitenstaanders, zoals immigranten. Een van de elementen in deze openheid van de arbeidsmarkt is de ontslagbescherming. In landen waar die ontslagbescherming sterker is, zijn de insiders beter beschermd tegen de instroom van nieuwelingen (vaak immigranten) op de arbeidsmarkt en is de arbeidsmarkt dus minder

open voor immigranten (Fleischmann e.a., 2008; Kogan, 2007). Daardoor is de kans op meer gelijkwaardige contacten tussen insiders en buitenstaanders, tussen autochtonen en immigranten, kleiner in landen met veel ontslagbescherming en is er dus een grotere kans op ervaren groepsdiscriminatie. Hieruit volgt de 'open arbeidsmarkt'-hypothese die stelt dat *immigranten in een land met een betere ontslagbescherming meer subjectieve groepsdiscriminatie zullen rapporteren.*

2.5 Controlevariabelen

In de vergelijkingen, waarin wij bovenstaande hypothesen toetsen, nemen wij leeftijd en geslacht als controlevariabelen op. Leeftijd is de best beschikbare schatting van de duur van het verblijf in het bestemmingsland, zowel bij eerste als tweede generatie. Hoe ouder immigranten zijn, hoe meer tijd zij hebben doorgebracht in het bestemmingsland, en dus hoe meer kansen zij hebben gehad om contact te maken met autochtonen. Geslacht geeft mogelijke verschillen in ervaren groepsdiscriminatie tussen mannen en vrouwen weer.

3. Methoden

Wij gebruiken in dit onderzoek de tweede en derde ronde van de *European Social Survey* (ESS), waarvan de data zijn verzameld in 2004-2005 en 2006-2007 (Jowell, 2005; Jowell, 2007) in alle EU lidstaten. Van vier Europese landen waren op het moment van analyse nog geen data beschikbaar: Italië, Letland, Litouwen en Roemenië. Uit deze gepoolde dataset zijn drieëntwintig EU-landen geselecteerd waarvan informatie over het beleid ten aanzien van immigranten (de zogenaamde MIPEX index, zie 3.5) bekend was. In sommige bestemmingslanden zijn er te weinig immigranten geënquêteerd, zodat het niet verstandig was die bestemmingslanden in de analyse op te nemen. Het gaat hier om Cyprus, Bulgarije, Hongarije, Finland en Polen. Uit de resterende achttien EU-landen hebben wij uit alle ESS-respondenten de immigranten geselecteerd. Immigranten hebben wij omschreven als die respondenten waarvan één of beide ouders buiten het enquêteland zijn geboren. Als herkomstland voor de tweedegeneratie-immigranten is het land van de ouders gecodeerd. Als de ouders uit twee verschillende herkomstlanden kwamen, is het herkomstland gebruikt dat correspondeert met de taal die thuis wordt gesproken. Als dit niet duidelijk was, is in navolging van Fleischmann e.a. (2008) gekozen voor het geboorteland van de moeder van de respondent. Voor de eerstegeneratie-immigranten is het geboorteland als herkomstland gecodeerd. Ten slotte zijn de bestemmingslanden Griekenland, Luxemburg, Portugal en Slowakije ook niet in de analyse

opgenomen, omdat de meting van groepsdiscriminatie in deze vier landen sterk afweek van die in de overige veertien EU-landen. De vijf redenen voor subjectieve groepsdiscriminatie (zie 3.1) vormden bij deze vier bestemmingslanden geen goede schaal. De verklaring voor deze afwijking in deze vier landen is mogelijk het bijzonder karakter van hun immigratie en geschiedenis. Deze selectie van bestemmingslanden en respondenten betekent dat we uiteindelijk 7.034 immigranten uit veertien bestemmingslanden en 117 herkomstlanden hebben met valide antwoorden op de vragen naar subjectieve groepsdiscriminatie (zie 3.1). Al deze veertien EU-bestemmingslanden behoren (althans cultureel) tot het Latijnse christendom. Ontbrekende waarden op de individuele kenmerken van de 7.034 immigranten hebben wij vervangen door het gemiddelde op het betreffende kenmerk van de specifieke herkomstgroep. Onze eis dat de immigrant een valide antwoord moest hebben op de vragen over subjectieve groepsdiscriminatie (de afhankelijke variabele) zorgde ervoor dat het aantal ontbrekende waarden op de individuele kenmerken van de respondent klein was. De enige variabele met veel ontbrekende waarden was de beroepsstatus. Ook daar hebben wij het gemiddelde van de specifieke immigrantengroep gebruikt in plaats van de ontbrekende waarde. De dummy betaalde arbeid geeft in dat geval de 'fout' van deze imputatie. In hier niet weergegeven analyses hebben wij in de vergelijkingen ook dummy's opgenomen, teneinde het effect van deze substitutie vast te stellen. Slechts een van deze dummy's (betaald werk) bleek significant en wij hebben alle niet-significante dummy's daarom niet in de definitieve vergelijkingen meegenomen.

In de ESS-data is de volwassen bevolking geënquêteerd in de taal van het bestemmingsland. Dat betekent dat een selecte groep immigranten in de ESS-dataset voorkomt. Het zullen voornamelijk immigranten zijn die beter geïntegreerd zijn in het bestemmingsland. Ze spreken de taal van het bestemmingsland en willen meedoen aan het interview. Wij denken dat deze selectiviteit van geïntegreerde immigranten geen onoverkomelijk nadeel hoeft te zijn voor de geldigheid van onze crossnationale vergelijking, omdat deze selectiviteit over alle landen heen vergelijkbaar zal zijn. Maar deze selectiviteit kan zowel leiden tot een lager niveau van subjectieve discriminatie (beter geïntegreerde immigranten hebben gelijkwaardiger contact met de autochtone bevolking en zullen volgens intergroepcontacttheorie minder subjectieve discriminatie rapporteren), als – zoals wij al eerder betoogden – tot een hoger niveau van subjectieve discriminatie omdat beter geïntegreerde immigranten beter in staat zijn groepsdiscriminatie waar te nemen, ook al worden zij zelf niet gediscrimineerd.

3.1 Subjectieve groepsdiscriminatie

Groepsdiscriminatie is in de ESS gemeten aan de hand van twee vragen. Allereerst is gevraagd: 'Behoort u tot een groep die gediscrimineerd wordt in dit land?' Bij een positief antwoord werd daarna gevraagd, 'Om welke reden wordt uw groep gediscrimineerd?', waarbij zeven redenen gegeven werden: taal, ras, nationaliteit, etniciteit, religie, sekse, en leeftijd. Iedereen die antwoordde dat zijn of haar groep om een van de eerste vijf redenen werd gediscrimineerd kreeg van ons de score 1, iedereen die antwoordde dat de groep niet om een van deze vijf redenen gediscrimineerd wordt of helemaal niet gediscrimineerd wordt kreeg de score 0. Wij hebben voor deze vijf redenen gekozen, omdat dit de meest voorkomende redenen voor groepsdiscriminatie van immigranten zijn. Ook vormden deze vijf redenen een goede schaal in een principale-componenten-analyse in de veertien EU-landen. Discriminatie op grond van leeftijd of sekse vormde in deze analyse een afzonderlijke schaal. Dat ligt voor de hand omdat discriminatie op grond van leeftijd of sekse ook onder de autochtone bevolking voorkomt en dus niet specifiek is voor immigranten. Tabel 1 toont het percentage immigranten en autochtonen dat zegt tot een gediscrimineerde groep te horen. Het gemiddelde percentage van ervaren groepsdiscriminatie in deze EU-landen is 12,5 procent voor immigranten en 3,9 procent voor autochtonen. Dit verschil is een aanwijzing voor de validiteit van onze meting van subjectieve groepsdiscriminatie. De hoogste score onder immigranten in de veertien EU-lidstaten komt voor in Estland (22,4 procent) en de laagste in Slovenië (3,0 procent). De hoge subjectieve groepsdiscriminatiescore in Estland komt door het grote aantal tijdens het Sovjetregime geïmmigreerde Russen in Estland die zich sinds de onafhankelijkheid achtergesteld voelen. De hoogste score onder autochtonen is te vinden in Groot-Brittannië (8,0 procent). Wij vermoedden dat deze score zo hoog is, omdat in Groot-Brittannië het hoogste percentage zichtbare minderheden wonen van de derde of hogere generatie die wij niet kunnen onderscheiden in de ESS-data. In tabel 2 wordt het aantal immigranten per herkomstland en het percentage dat zegt dat zij tot een gediscrimineerde groep behoren weergegeven. Als er minder dan tien immigranten uit een herkomstland kwamen, zijn deze landen samengevoegd in een geografische regio gebaseerd op de *United Nations Statistical Office*. De rangorde van de herkomstlanden van immigranten met hoge subjectieve groepsdiscriminatiescores is niet verrassend, maar sommige scores zijn opmerkelijk hoog. Immigranten uit West- en Midden-Afrika ervaren de hoogste subjectieve groepsdiscriminatie (41,5 procent; 33,3 procent), gevolgd door immigranten uit de Franse Cariben, Turkije, Pakistan, Albanië en Marokko (rond de 30 procent).

Wel dient bedacht te worden dat de mate van subjectieve groepsdis-

Tabel 1 Aantal en percentage autochtonen en immigranten per bestemmingsland, dat aangeeft deel te zijn van een groep die gediscrimineerd wordt op basis van taal, ras, nationaliteit, etniciteit of religie

Land	Subjectieve groepsdiscriminatie bij autochtonen		Subjectieve groepsdiscriminatie bij immigranten	
	N	(%)	N	(%)
Oostenrijk	1888	0,0	350	15,1
België	2966	2,3	590	8,6
Tsjechië	2687	0,0	243	7,4
Duitsland	4945	7,1	758	10,2
Denemarken	2662	0,0	296	8,4
Estland	2115	5,0	1278	22,4
Spanje	3228	2,9	290	18,3
Frankrijk	3066	3,1	691	12,3
Ierland	2101	4,8	152	6,6
Nederland	1602	0,0	274	11,7
Noorwegen	3110	0,0	310	8,4
Zweden	3158	6,7	704	7,8
Slovenië	2392	1,8	496	3,0
Verenigd Koninkrijk	3593	8,0	602	15,9

criminatie aan het begin van de 21ste eeuw wordt gemeten, en niet op het moment van de immigratie, ergens in de 20ste eeuw. De historische context van de immigratie kan doorwerken in de rapportage van groepsdiscriminatie. Dit is te zien in de antwoorden van immigranten die de joodse religie aanhangen. Deze rapporteren een hoge mate van groepsdiscriminatie in hun bestemmingslanden (zie 4.3). Dit kan heel goed een uitkomst zijn van de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolging. Maar deze score op subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten die de joodse religie aanhangen kan niet verklaard worden door de discriminatie van Duitse joden tijdens het Naziregime. Aan Duitse joden die geëmigreerd zijn naar andere Europese landen, wordt in de ESS niet gevraagd naar de mate van groepsdiscriminatie in Duitsland, maar in het land waar zij vandaag leven. Daarom kan de mate van subjectieve groepsdiscriminatie ook een gevolg zijn van nog steeds voorkomend antisemitisme in Europa.

3.2 Immigratiekenmerken

We meten in totaal zes immigratiekenmerken, vier van de individuele immigrant en twee van de specifieke immigrantengemeenschap (zie tabel 3).

Het eerste individuele immigratiekenmerk is het onderscheid tussen de eerste en tweede generatie immigranten. De tweedegeneratie-immigrant zijn de respondenten die in het bestemmingsland zijn

Tabel 2 *Het aantal immigranten per herkomstland en het percentage van die immigranten dat aangeeft deel uit te maken van een groep die gediscrimineerd wordt op basis van taal, ras, nationaliteit, etniciteit of religie*

Herkomstland	Aantal	%
Afrika, West	82	41,5
Afrika, Midden	54	33,3
Cariben, Franstalig	12	33,3
Turkije	222	32,0
Pakistan	66	30,3
Albanië	10	30,0
Marokko	192	27,6
Cariben, Engelstalig	44	25,0
Afrika, Oost	75	24,0
Azië, overig Zuid	254	23,6
Russische Federatie	1273	21,8
Afrika, Zuid	23	21,7
Cariben en Zuid-Amerika, Nederlandstalig	35	20,0
Afrika, overig Noord	189	19,6
Oekraïne	171	18,7
Algerije	125	18,4
Azië, overig West	127	18,1
India	84	16,7
Cariben en Zuid-Amerika, Spaanstalig	172	14,5
Europa, overig Oost	451	11,5
Ierland	126	10,3
Roemenië	80	8,8
Azië, Zuidoost	139	8,6
Portugal	84	8,3
Brazilië	13	7,7
Azië, Oost	41	7,3
Joegoslavië	604	7,3
Polen	308	6,8
Amerika, overig Noord	150	6,0
Europa, overig West	272	5,9
Hongarije	75	5,3
Verenigde Staten	122	4,9
Tsjechië	89	4,5
Indonesië	47	4,3
Italië	327	3,7
Finland	249	3,6
Duitsland	396	3,5
Frankrijk	177	2,8
Verenigd Koninkrijk	207	2,4
Zwitserland	44	2,3
Europa, overig Noord	316	2,2
België	55	1,8
Spain	111	1,8
Nederland	116	1,7
Australië & Nieuw Zeeland	28	0,0
Europa, overig Zuid	52	0,0
Noorwegen	77	0,0

BRON: ongewogen data van tweede en derde ronde van het European Social Survey

geboren, maar waarvan minimaal één ouder buiten het bestemmingsland is geboren. Immigranten van de eerste generatie zijn zelf buiten het bestemmingsland geboren, evenals ten minste één ouder. Het tweede individuele kenmerk is het staatsburgerschap van het bestemmingsland. Het derde individuele kenmerk is het thuis spreken van een minderheidstaal, dat wil zeggen een taal die niet één van de officiële talen van het bestemmingsland is. Deze variabelen zijn dichotoom evenals het vierde individuele kenmerk, gemengd ouderlijk huwelijk. Als één van de ouders in het bestemmingsland is geboren maar de andere ouder niet, dan scoort de respondent een één op deze variabele, in alle andere gevallen (beide ouders geboren buiten het bestemmingsland) krijgt men op deze variabele een nul.

De voorgaande vier variabelen zijn alle gemeten op het individuele niveau, de volgende twee kenmerken zijn gemeten op het gemeenschapsniveau: individualistische cultuur en groepsgrootte. Het verschil in individualistische cultuur tussen een groep immigranten uit een bepaald herkomstland en de autochtonen van het bestemmingsland hebben wij geoperationaliseerd met behulp van Hofstede's collectivismeschaal (Hofstede, 1984). Voor elke immigrantengroep en voor de autochtonen van elk bestemmingsland hebben wij de gemiddelde scores op Hofstedes collectivismeschaal berekend, waarbij wij ze zo gecodeerd hebben dat hogere scores een meer individualistische cultuur betekenen. Daarna is voor elke specifieke immigrantengroep hun gemiddelde afgetrokken van het gemiddelde van de autochtonen van hun bestemmingsland. Immigrantengroepen met een positieve score zijn gemiddeld dus meer individualistisch dan de autochtonen in hun bestemmingsland en immigrantengroepen met een negatieve score zijn meer collectivistisch in vergelijking met de autochtonen in hun bestemmingsland. De tweede gemeenschapsvariabele is de relatieve grootte van de immigrantengroep in het bestemmingsland, bijvoorbeeld het percentage Turken in Nederland. Hiervoor wordt voor elke immigrantengroep het aantal immigranten in het databestand (het aantal Turken in Nederland) gedeeld door het totaal aantal immigranten (alle immigranten in Nederland). Deze variabele geeft dus vooral verschillen tussen alle immigrantengroepen onderling weer. Wij hebben gekozen voor deze operationalisatie, omdat het totale percentage immigranten ten opzichte van de autochtone bevolking meer de totale openheid van de bestemmingssamenleving ten aanzien van immigratie uitdrukt dan de relatieve positie van een specifieke immigranten groep binnen de bestemmingssamenleving. Wij gebruikten voor de berekening van deze percentages de gegevens van de ESS, omdat de beschikbare nationale statistieken het herkomstland niet altijd gedetailleerd genoeg meten.

3.3 Religie

Wij analyseren in totaal vijf indicatoren van religie, twee van de individuele immigrant, een op gemeenschapsniveau en twee op het niveau van het land van herkomst (zie tabel 3).

465

De individuele religie van een immigrant is gemeten met een tweetrapsvraag. Eerst is gevraagd of men tot een geloofsgemeenschap behoort, daarna tot welke. Hierbij onderscheiden wij acht verschillende religies met behulp van dichtome variabelen: katholiek, protestant, orthodox, christelijk (overig), joods, islamitisch, oosterse religie, niet-christelijk (overig). De niet-gelovigen zijn de referentiecategorie. De individuele mate van religieuze deelname is de gemiddelde score van twee variabelen: bidden en het bezoeken van kerk, moskee of tempel.

De volgende variabele, het verschil in religieuze deelname is gemeten op het gemeenschapsniveau. Het verschil in religieuze deelname van een immigrantengroep wordt berekend door de gemiddelde religieuze deelname van de autochtonen in een bepaald bestemmingsland af te trekken van de gemiddelde religieuze deelname van de specifieke immigrantengroep. Immigrantengroepen met een positieve score zijn gemiddeld dus meer religieus actief dan de autochtonen in hun bestemmingsland en immigrantengroepen met een negatieve score zijn minder religieus actief in vergelijking met de autochtonen in hun bestemmingsland.

De laatste twee variabelen meten de dominante religie van het herkomstland. Hier worden twee niet-christelijke religies onderscheiden: islamitisch en oosterse religie. De gegevens over de overheersende religie per herkomstland komen uit het CIA World Factbook (2008). Dit macro-kenmerk is tamelijk stabiel gedurende de 20ste eeuw.

3.4 Economie

Er zijn zes economische kenmerken, drie individuele, een op gemeenschapsniveau en twee op het niveau van het land van herkomst (zie tabel 3).

Het eerste individuele economische kenmerk is het opleidingsniveau van de immigrant. Deze is gemeten met vijf categorieën: van niet afge maakte lagere school (0) tot hoger onderwijs (4). De tweede variabele is de beroepsstatus van de immigrant. De beroepsstatus is in de ESS gemeten aan de hand van ISCO-88 en vervolgens gehercodeerd naar de ISEI-scores, waarbij een hogere score betekent dat de immigrant een beroep heeft met een hogere status (Ganzeboom, de Graaf, Treiman & De Leeuw, 1992). De derde individuele variabele is een dummy die aangeeft of iemand betaalde arbeid heeft. Studenten, werklozen, huisvrouwen, en gepensioneerden hebben geen betaalde arbeid.

De vierde variabele is gemeten op gemeenschapsniveau: de sociaal-economische achterstand van de immigrantengroep ten opzichte van de autochtonen in het bestemmingsland. Deze is gemeten door het gemiddelde opleidingsniveau van de autochtonen van een bepaald bestemmingsland af te trekken van het gemiddelde opleidingsniveau van de specifieke immigrantengroep.

De laatste twee variabelen meten de economie van het herkomstland. Wij gebruiken het Bruto Nationaal Product per inwoner en de Human Development Index. De laatste geeft op basis van een combinatie van indicatoren (gezondheid, kennis, levensstandaard) een indicatie van hoe goed het leven in het herkomstland is (CIA World Factbook, 2008). Hoewel gedurende de 20ste eeuw het Bruto Nationaal Product (GDP) in vrijwel alle herkomstlanden sterk is toegenomen, is de relatieve rangorde van de meeste herkomstlanden op dit kenmerk veel minder veranderd en kan de huidige rangorde daarom nog een goede indicatie zijn van de relatieve economische situatie in het herkomstland gedurende de 20ste eeuw. Hoewel de *Human Development Index* pas recent is ontwikkeld, wordt verwacht dat dit argument ook hier geldt.

3.5 Politiek en beleid

Er worden zeven variabelen onderscheiden bij politiek en beleid, allemaal gemeten op het niveau van bestemmingsland (zie tabel 3).

De meting van het integratiebeleid gebeurt met de zes schalen van de MIPEX (Migrant Integration Policy indEX). Deze zes schalen meten allemaal een ander aspect van integratiebeleid van de EU-lidstaten ten aanzien van hun niet-EU immigranten: recht op permanent verblijf, toegang tot naturalisatie, antidiscriminatie beleid, soepelheid van gezinshereniging, recht op politieke participatie, en wettelijke toegang tot de arbeidsmarkt voor immigranten. Hogere scores staan voor een meer inclusief integratiebeleid (Niessen, Huddleston & Citron, 2007). De makers van de index hebben de formele nationale wetgeving (niet de uitvoering ervan) beoordeeld op grond van een door hen als meest wenselijk beschouwde wetgeving met het oog op de integratie van de niet-EU immigranten. Deze index speelt binnen het Europese debat over immigratiebeleid een belangrijke rol (bijvoorbeeld bij de rapportage door de Europese Raad van discriminatie in Europa) maar ook in Nederland (bijvoorbeeld in het NRC-debat tussen Duyvendak en Koopmans over de kracht van de omslag in het Nederlandse beleid ten aanzien van immigranten; november en december 2008). Ook hier zijn er weinig drastische veranderingen in de relatieve rangorde van bestemmingslanden op het punt van hun integratiebeleid gedurende de 20ste eeuw, want de mate van inclusiviteit ten opzichte van immigranten ligt sterk verankerd in de specifieke geschiedenis en de cultuur van de bestemmingslanden.

Tabel 3 *Descriptieve kenmerken van de variabelen*

	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Stand. deviatie
Subjectieve groepsdiscriminatie	0,00	1,00	0,13	0,33
<i>Immigratiekenmerken</i>				
Tweede generatie	0,00	1,00	0,50	
Burger	0,00	1,00	0,73	
Minderheidstaal	0,00	1,00	0,28	
Gemengd huwelijk ouders	0,00	1,00	0,47	
Individualistische cultuur	-40,00	75,00	17,05	19,76
Groeps grootte	0,02	28,97	5,99	9,71
<i>Religie</i>				
Rooms-katholiek	0,00	1,00	0,23	
Protestants	0,00	1,00	0,11	
Orthodox	0,00	1,00	0,10	
Christelijk (overig)	0,00	1,00	0,03	
Joods	0,00	1,00	0,00	
Islam	0,00	1,00	0,09	
Oosterse religies	0,00	1,00	0,01	
Niet christelijk (overig)	0,00	1,00	0,01	
Religieuze deelname	1,00	7,00	2,79	1,75
Verschil in religieuze deelname	-3,92	4,78	0,35	0,77
Herkomstland oosterse religie	0,00	1,00	0,02	
Herkomstland islamitisch	0,00	1,00	0,16	
<i>Economie</i>				
Opleidingsniveau	0,00	4,00	2,76	1,04
Betaalde arbeid	0,00	1,00	0,93	0,25
Beroepsstatus ISEI	16,00	88,00	41,39	17,00
Sociaal-economische achterstand	-2,65	2,02	0,07	0,41
Bruto Nationaal Product herkomst	1,00	55,60	20,28	13,06
Human Development Index herkomst	0,47	0,97	0,83	0,11
<i>Beleid & politiek</i>				
MIPEX recht op permanent verblijf	40	100	65,84	16,89
MIPEX toegang tot naturalisatie	34	92	60,85	14,01
MIPEX anti-discriminatie beleid	39	76	62,71	9,18
MIPEX soepelheid gezinshereniging	15	93	52,42	22,00
MIPEX recht op politieke participatie	22	71	46,33	16,45
MIPEX arbeidsmarkt toegang	23	94	58,99	24,64
Ontslagbeschermingswetgeving	0,65	3,26	1,97	0,83
<i>Controle</i>				
Leeftijd	15,00	97,00	44,03	17,46
Vrouw	0,00	1,00	0,53	

BRON: ongewogen data van tweede en derde ronde van het European Social Survey; N = 7034

Daarnaast gebruiken wij de Employment Protection Legislation (EPL) om de openheid van de arbeidsmarkt van de EU-lidstaten ten aanzien van buitenstaanders te meten (OECD, 2007). Ook dit kenmerk wordt pas recent gemeten en op dit punt hebben zich in de loop van de 20ste eeuw meer veranderingen voorgedaan, hoewel ook hier geldt dat de landen met de meest extreme scores op deze schaal gedurende de 20ste eeuw (UK versus Scandinavië, Zuid-Europa) niet drastisch veranderd zijn in hun relatieve positie.

3.6 Controlevariabelen

De twee controlevariabelen zijn leeftijd en geslacht. Leeftijd is berekend aan hand van het geboortjaar van de respondent. Voor geslacht hebben vrouwen de waarde één en mannen de waarde nul gekregen (zie tabel 3).

4. Resultaten

4.1 Inleiding

Onze data hebben een geneste structuur. Immigranten zijn genest in een gemeenschap en die gemeenschap is onderdeel van zowel een bestemmingsland als een herkomstland. Hierdoor is het nodig om multilevelanalyse uit te voeren. Omdat het bestemmingsland en het herkomstland niet hiërarchisch te ordenen zijn, passen wij een variant toe: cross-classified multilevelanalyse, zoals door Van Tubergen (2004) geïntroduceerd in het immigratieonderzoek. De afhankelijke variabele is dichotoom (het volgens de individuele immigrant al dan niet behoren tot een groep die in het bestemmingsland gediscrimineerd wordt om redenen van taal, ras, nationaliteit, etniciteit en/of religie) en wij gebruiken daarom logistische cross-classified multilevelanalyse. De correlaties tussen de kenmerken van de vier verschillende niveaus (opvraagbaar bij de tweede auteur) zijn niet zo hoog dat deze kenmerken niet gelijktijdig in een vergelijking opgenomen zouden mogen worden. Dit hebben wij getest door alle macrokenmerken zowel afzonderlijk als gezamenlijk toe te voegen aan de vergelijkingen. Hoewel het aantal van veertien bestemmingslanden niet groot is, is het voldoende groot om verantwoorde uitspraken te doen over effecten van macrokenmerken van het bestemmingsland op subjectieve groepsdiscriminatie (Snijders & Bosker, 1999: 43-44).

Het nulmodel in tabel 4 kent nog geen onafhankelijke variabelen. Maar het laat goed zien hoeveel variantie in subjectieve groepsdiscriminatie voorkomt op de verschillende niveaus. Er blijkt geen variantie op het gemeenschapsniveau te bestaan, dit is in tegenstelling tot bevindingen uit eerder onderzoek naar sociaaleconomische integratie van immi-

Tabel 4 Multi-level analyses, coëfficiënten (standaardfouten) van logistische cross-classified multilevel analyse van subjectieve groepsdiscriminatie als afhankelijke variabele

	Niveau	Model 0	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
<i>Immigratiekenmerken</i>							
Tweede generatie	I		0,068 (0,110)				0,116 (0,111)
Burger	I		-0,383* (0,095)				-0,364* (0,097)
Minderheidstaal	I		0,708* (0,098)				0,526* (0,102)
Gemengd huwelijk ouders	I		-0,692* (0,104)				-0,607* (0,106)
Individualistische cultuur	2		-0,025* (0,003)				0,001 (0,004)
Groepsgrootte	2		0,020* (0,009)				0,009 (0,009)
<i>Religie</i>							
Geen religie (ref.)	I						
Rooms-katholiek	I			-0,175 (0,134)			-0,079 (0,138)
Protestants	I			-0,512* (0,187)			-0,297 (0,202)
Orthodox	I			0,792* (0,152)			0,493* (0,134)
Christelijk (overig)	I			0,157 (0,226)			0,115 (0,229)
Joods	I			1,655* (0,447)			1,750* (0,469)
Islam	I			0,635* (0,164)			0,312 (0,167)
Oosterse religies	I			0,060 (0,336)			-0,146 (0,343)
Niet christelijk (overig)	I			1,304* (0,392)			1,336* (0,425)
Religieuze deelname	I			0,080* (0,028)			0,053 (0,028)
Verschil in religieuze deelname	2			0,295* (0,068)			0,083 (0,069)
Herkomstand christelijk (ref.)	3H						
Herkomstand oosterse religies	3H			0,345 (0,287)			-0,081 (0,276)
Herkomstand islamitisch	3H			0,653* (0,155)			0,082 (0,162)
<i>Economie</i>							
Opleidingsniveau	I				0,133* (0,049)		0,143* (0,049)
Betaalde arbeid	I				-0,364* (0,133)		-0,408* (0,136)

	Niveau	Model 0	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Beroepsstatus	1				-0,007* (0,003)		-0,004 (0,003)
Sociaal-economische achterstand	2				-0,348* (0,118)		-0,222 (0,117)
Bruto Nationaal Product herkomst	3H				-0,037* (0,007)		-0,024* (0,008)
Human Development Index herkomst	3H				-2,675* (0,642)		-1,866 (0,693)
<i>Beleid & Politiek</i>							
MIPEX recht op permanent verblijf	3B					-0,030* (0,010)	-0,023* (0,010)
MIPEX toegang tot naturalisatie	3B					-0,010 (0,008)	-0,006 (0,007)
MIPEX anti-discriminatie beleid	3B					0,005 (0,006)	0,007 (0,005)
MIPEX soepelheid gezinshereniging	3B					-0,036* (0,010)	-0,026* (0,009)
MIPEX recht op politieke participatie	3B					0,007 (0,005)	0,005 (0,005)
MIPEX arbeidsmarkt toegang	3B					0,038* (0,008)	0,020* (0,008)
Ontslagbeschermingswetgeving	3B					-0,312* (0,102)	-0,259* (0,104)
<i>Controle</i>							
Leeftijd	1		-0,017* (0,003)	-0,015* (0,003)	-0,012* (0,003)	-0,017* (0,002)	-0,014* (0,003)
Vrouw	1		-0,121 (0,083)	-0,155 (0,083)	-0,128 (0,084)	-0,154 (0,080)	-0,114 (0,085)
Constant	1	-1,930* (0,097)	-1,677* (0,198)	-2,043* (0,176)	1,132 (0,456)	0,824 (0,492)	1,847 (0,757)
Variantie bestemmingsniveau	3H	0,072 (0,049)	0,093 (0,052)	0,134 (0,069)	0,133 (0,070)	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)
Variantie herkomstniveau	3B	0,730* (0,114)	0,210* (0,062)	0,255* (0,070)	0,314* (0,079)	0,617* (0,103)	0,122* (0,047)
Variantie gemeenschapsniveau	2	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)	0,000 (0,000)
Variantie individueel niveau (fixed)	1						
-2loglikelihood		4055	1320	2081	2039	3286	338

* significant op $p < 0,05$;

Niveau: 1 = individu; 2 = gemeenschap; 3H = herkomstland; 3B = bestemmingsland. $N_{\text{immigranten}} = 7034$; $N_{\text{gemeenschap}} = 587$; $N_{\text{herkomst}} = 177$; $N_{\text{bestemming}} = 14$

BRON: ongewogen data van tweede en derde ronde van het European Social Survey

granten (Van Tubergen, 2004). Ook de variantie op bestemmingslandniveau is niet significant in deze analyse. In alle analyses met de dubbele vergelijking (dus met zowel herkomst- als bestemmingsland) van immigranten was de variantie op het herkomstniveau altijd aanzienlijk groter

dan die van bestemmingsniveau, maar nog niet eerder was de variantie op bestemmingsniveau al niet significant in het lege model.

Er worden in tabel 4, naast het nulmodel, vier modellen weergegeven waarin de vier dimensies uit de theorie worden getoetst. In het vijfde en finale model zijn alle vier dimensies samen getoetst, zodat de gezamenlijke én relatieve invloed van de vier dimensies vastgesteld kan worden. In alle modellen (behalve het nulmodel) zijn ook de twee controlevariabelen leeftijd en geslacht opgenomen.

471

4.2 Uitkomsten: immigratiekenmerken

De 'generatie'-hypothese wordt niet ondersteund. In het eerste model en het uiteindelijke vijfde model rapporteren de tweede generatie immigranten niet minder subjectieve groepsdiscriminatie dan de eerste generatie immigranten.

De 'contactkansen'-hypothese wordt bevestigd, zowel in het eerste als in het uiteindelijke model. Immigranten die geen staatsburger zijn van het bestemmingsland, thuis een minderheidstaal spreken en waarvan beide ouders immigrant zijn, rapporteren vaker dat zij tot een groep behoren die gediscrimineerd wordt in het bestemmingsland. De individualistische cultuur van de immigrantengroep heeft in het eerste model het verwachte negatieve effect (zij rapporteren minder subjectieve groepsdiscriminatie), maar nadat voor de andere micro- en macrokenmerken wordt gecontroleerd, is dit effect niet meer significant. De 'individualistische cultuur' hypothese wordt dus niet ondersteund.

De groeps grootte van de immigrantengroep heeft het verwachte positieve effect in het eerste model (hoe groter de groep hoe meer subjectieve groepsdiscriminatie), maar nadat ook voor de andere micro- en macrokenmerken wordt gecontroleerd, heeft groeps grootte geen significant effect meer op subjectieve groepsdiscriminatie. De 'groeps grootte'-hypothese wordt dus niet ondersteund.

Het model met de immigratiekenmerken past goed bij de data, de Log-likelihood daalt naar 1320, dit is een verbetering van 2745 punten tegen 6 vrijheidsgraden. De fit van het model is dus sterk verbeterd door toevoeging van de individuele immigrantenkenmerken. De variantie op het bestemmingsniveau blijft niet significant. Daarentegen is door de toevoeging van individuele kenmerken de variantie op het herkomstniveau 70 procent gedaald.

4.3 Uitkomsten: religie

Uit het tweede model van tabel 4 blijkt dat aanhangers van de oosters-orthodoxe kerk, het jodendom, de islam en aanhangers van andere niet-

christelijke religies vaker subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren dan katholieke, andere christelijke of niet-gelovige immigranten. Protestantse immigranten ervaren zelfs minder discriminatie dan niet-gelovige immigranten. Blijkbaar wordt subjectieve groepsdiscriminatie in de EU niet alleen ervaren door aanhangers van niet-christelijke religies zoals het jodendom, maar door alle aanhangers van niet-latijns christelijke religies, uitgezonderd die van hindoeïsme en boeddhisme. In het finale model verdwijnen de significante effecten van protestantisme en islam, maar de overige effecten van de genoemde religies blijven significant, gedeeltelijk in overeenstemming met onze 'ongelijke religie' hypothese. Aanhangers van de oosterse religies (hindoeïsme, boeddhisme) rapporteren echter niet vaker subjectieve groepsdiscriminatie, zowel in het tweede als in het finale model. Een mogelijke verklaring is dat aanhangers van deze twee oosterse religies minder gevoelig zijn voor subjectieve groepsdiscriminatie of die anders interpreteren (Sue & Okazaki, 1990). Het sterke effect van het aanhangen van de joodse religie verwijst waarschijnlijk naar het Europees antisemitisme, dat na 1945 weliswaar minder zichtbaar is geworden, maar blijkbaar nog steeds aanwezig is in de EU-bestemmingslanden. In het finale model wordt de relatie tussen het aanhangen van de islam en subjectieve groepsdiscriminatie insignificant door het toevoegen van de overige micro- en macrokenmerken. Het aanhangen van de islam gaat blijkbaar samen met andere kenmerken, die verantwoordelijk zijn voor de ervaren subjectieve groepsdiscriminatie door islamieten.

Onze 'religieuze deelname'-hypothese veronderstelt dat subjectieve groepsdiscriminatie samenhangt met de mate van religiositeit. Uit het tweede model blijkt dat de mate van religieuze deelname van de immigrant het verwachte positieve effect heeft op subjectieve groepsdiscriminatie. Immigrant die religieuzer zijn, rapporteren vaker subjectieve groepsdiscriminatie. Het effect verdwijnt echter in het laatste model, als wij met alle micro- en macrokenmerken rekening houden. Religieuze deelname gaat blijkbaar samen met andere kenmerken, die verantwoordelijk zijn voor de ervaren subjectieve groepsdiscriminatie door meer religieuze immigranten.

Het verschil in religieuze deelname van een specifieke gemeenschap van immigranten heeft in het tweede model het verwachte significante positieve effect, maar net als de andere gemeenschapskenmerken is het niet meer significant in het uiteindelijke model. Alle gemeenschapskenmerken gaan dus blijkbaar samen met andere kenmerken, die verantwoordelijk zijn voor de mate van ervaren discriminatie door bepaalde groepen immigranten in bepaalde bestemmingslanden.

De 'christelijke cultuur'-hypothese gaat over de dominante religie in het herkomstland. In het tweede model zien wij dat immigranten uit

een islamitisch herkomstland zoals verwacht meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren, maar dit effect is niet meer significant in het finale model. De andere micro- en macrokenmerken verklaren het effect van de islamitische religie in het herkomstland op de subjectieve discriminatie blijkbaar beter. Maar dit laatste geldt ook voor het individuele effect van het aanhangen van de islam: dit is in het finale model niet meer significant.

De toevoeging van de dimensie religie verlaagt de Log-likelihood met 1974 punten bij 12 vrijheidsgraden, wat substantieel is. Bovendien daalt de variantie op het herkomstniveau met 65 procent.

4.4 *Uitkomsten: economie*

Het opleidingsniveau van de immigrant blijkt een onverwacht positieve invloed te hebben op de subjectieve groepsdiscriminatie. Immigranten met een hoger opleidingsniveau rapporteren vaker subjectieve groepsdiscriminatie dan immigranten met een lager opleidingsniveau. Dit is in strijd met onze eerste 'onderwijs'-hypothese, maar ondersteunt de 'alternatieve onderwijs'-hypothese over het effect van opleiding. Zoals wij al bij de formulering van de 'alternatieve onderwijs'-hypothese opmerkten, kunnen hoger opgeleide immigranten ook meer discriminatie ervaren, omdat zij door meer contact met hoog opgeleide autochtonen hogere verwachtingen hebben en eerder op een 'glazen plafond' stuiten, discriminerende culturele codes beter begrijpen en zich bewust kunnen zijn van een eventuele sociaal-economische achterstelling van hun groep.

Het verrichten van betaalde arbeid heeft wel het verwachte negatieve effect op subjectieve groepsdiscriminatie, zowel in het derde als in het finale model. Immigranten met betaald werk rapporteren minder vaak subjectieve groepsdiscriminatie dan respondenten zonder betaald werk. De 'arbeidsmarkt deelname'-hypothese wordt dus bevestigd. De beroepsstatus van immigranten en de sociaal-economische achterstand van specifieke immigrantengroepen tot het bestemmingsland hebben de verwachte significante negatieve effecten in het derde model, maar niet meer in het finale model. Ze hebben blijkbaar geen opzichzelfstaand effect, maar zijn te herleiden tot andere micro- en macrokenmerken.

De twee variabelen die de economische toestand in het herkomstland weerspiegelen, zijn significant in het derde model en ze hebben het verwachte effect. Een lagere welvaart (GDP) en slechtere levensomstandigheden (HDI) in de herkomstlanden hangen samen met een hogere subjectieve groepsdiscriminatie. Ook in het finale model hebben economische welvaart en slechtere levensomstandigheden een negatief significant effect. Daardoor wordt de 'economische kloof' hypothese bevestigd.

De economische dimensie komt op de derde plaats bij het verklaren van subjectieve groepsdiscriminatie, de Log-likelihood is 2039, wat een daling betekent van 2016 punten met zes vrijheidsgraden in vergelijking met het nulmodel. De variantie op het bestemmingsniveau is wederom niet significant, maar de variantie op het herkomstniveau is licht gestegen.

4.5 Uitkomsten: beleid en politiek van het bestemmingsland

Omdat zeven kenmerken van integratiebeleid groot is gegeven de veertien bestemmingslanden, hebben wij deze zeven bestemmingskenmerken eerst een voor een opgenomen in de vergelijking. De resultaten daarvan wijken niet inhoudelijk af van een vergelijking met alle zeven kenmerken tegelijkertijd in de vergelijking.

Drie subschalen van de integratie van migranten index hebben significante effecten: rechten op permanent verblijf, soepelheid van gezinshereniging en betere toegang tot de arbeidsmarkt voor immigranten. De eerste twee hangen zoals verwacht negatief samen met subjectieve groepsdiscriminatie ervaren door immigranten, maar een ruimere toegang tot de arbeidsmarkt voor immigranten hangt onverwacht positief samen met meer subjectieve groepsdiscriminatie. De andere drie subschalen hebben geen significant effect: toegang tot naturalisatie, anti-discriminatiebeleid, en recht op politieke deelname. Onze 'integratiebeleid' hypothese wordt dus maar heel beperkt bevestigd en op een punt (toegang tot arbeidsmarkt) zelfs weerlegd.

Ook de ontslagbescherming blijkt niet de veronderstelde positieve invloed te hebben. Integendeel, in landen waar het makkelijker is om mensen te ontslaan wordt subjectieve groepsdiscriminatie vaker gerapporteerd, in strijd met onze 'open arbeidsmarkt'-hypothese.

Indicatoren van beleid en politiek verklaren de minste variantie in subjectieve groepsdiscriminatie. De kenmerken van beleid en politiek doen de Log-likelihood dalen met 769 punten bij zeven vrijheidsgraden. Dit wijst erop dat het integratiebeleid van bestemmingslanden invloed heeft op de subjectieve groepsdiscriminatie, maar dat het bij lange na niet de belangrijkste dimensie is.

4.6 Het finale model

In het vijfde en finale model zijn alle vier dimensies tegelijkertijd opgenomen in de vergelijking. Zoals verwacht blijkt dat oudere immigranten minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren dan jongere immigranten. Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen in ervaren groepsdiscriminatie. De variantie op het herkomstniveau daalt in dit

totale model ten opzichte van het nulmodel met 84 procent. Het finale model kan de meeste variantie op herkomstniveau en het laatste beetje variantie op het bestemmingsniveau verklaren. Ook de fit van het model verbetert sterk en is slechts 338 punten. De vier dimensies vullen elkaar blijkbaar goed aan en geven afzonderlijke verklaringen voor subjectieve groepsdiscriminatie.

5. Conclusie

Wij analyseerden de subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten in veertien Europese landen en hebben getracht deze te verklaren met behulp van de intergroepcontacttheorie langs vier dimensies: immigratie, religie, economie en beleid & politiek. Gegeven onze resultaten kunnen wij de onderzoeksvraag positief beantwoorden: *de verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten in Europese landen kunnen goed verklaard worden met behulp van microkenmerken van deze immigranten en de macrokenmerken van hun landen van herkomst en bestemming.*

Het belangrijkste nieuwe inzicht dat uit ons onderzoek voortkomt, is de vaststelling dat de variantie in subjectieve groepsdiscriminatie vooral op het herkomstniveau en veel minder op het bestemmingsniveau te vinden is en dat op het niveau van de gemeenschap van de immigrant geen enkele variantie voorkomt. Ook worden de verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie het best door individuele kenmerken van immigranten verklaard. Dit betekent dat het niveau van ervaren discriminatie vooral verschilt tussen de herkomstlanden van immigranten en dat de verschillen tussen de veertien Europese bestemmingslanden kleiner zijn. Ook de specifieke combinatie van herkomst- en bestemmingsland (het gemeenschapsniveau) heeft weinig invloed op het niveau van subjectieve groepsdiscriminatie.

Bij het analyseren van discriminatie is een dubbele vergelijking met zowel herkomst- als bestemmingslanden noodzakelijk. Beide perspectieven (herkomst en bestemming) hebben hun zelfstandige betekenis. Omdat immigranten niet gelijkmatig verdeeld zijn over de EU-landen, leidt het buiten beschouwing laten van een van beide perspectieven tot schijneffecten. De verschillen tussen de uitkomsten van de eerste vier modellen in tabel 4 illustreren de gevaren van deze schijneffecten. Beleidsstudies van de positie van immigranten die alleen kenmerken van het land van bestemming analyseren, zullen dus vertekende uitkomsten rapporteren en tot foute conclusies leiden. Prominente voorbeelden van beleidsdocumenten die alleen oog hebben voor de kenmerken van de bestemmingslanden zijn het invloedrijke OECD rapport *Where immigrant students succeed* (OECD, 2006) en het EU Green Paper *Migration & Mobility: Challenges and Opportunities for EU Education Systems* (Europese Commissie, 2008).

De variantie in subjectieve groepsdiscriminatie wordt goed verklaard door de vier dimensies immigratie, religie, economie en beleid & politiek. De kenmerken die verwijzen naar de immigratieachtergrond van de immigranten bleken het krachtigst, gevolgd door verklaringen met betrekking tot de economische en religieuze kenmerken van de immigranten en hun herkomstlanden. De kenmerken van immigrantenbeleid van de bestemmingslanden bleken subjectieve groepsdiscriminatie het minst te verklaren, maar ze zijn niet irrelevant. Alle vier de dimensies zijn dus van belang, hoewel de immigrantenkenmerken en de economische kenmerken meer verklaren dan de religieuze en die weer meer dan de kenmerken van beleid & politiek. Elke dimensie verklaart een deel van de subjectieve groepsdiscriminatie en is niet volledig tot de ander te herleiden. Het is daarom onverstandig in beleid en onderzoek ten aanzien van discriminatie van immigranten zich te beperken tot één dimensie, zoals in bovengenoemde beleidsstudies.

Verschillende bevindingen verdienen extra aandacht. Allereerst het effect van onderwijs. De hoger opgeleiden antwoorden veel vaker dat zij tot een groep behoren die gediscrimineerd wordt in het bestemmingsland dan de lager opgeleiden. Dit was tegengesteld aan onze eerste 'onderwijshypothese', maar in lijn met onze alternatieve hypothese. Immigranten met een hogere opleiding zouden namelijk meer en gelijkwaardiger contacten hebben met autochtonen in het bestemmingsland was onze verwachting. Zoals wij al eerder bespraken is onze tegengestelde bevinding echter wel te verklaren. Uit eerder onderzoek bleek namelijk dat de opleiding van immigranten een lager rendement op de Europese arbeidsmarkten heeft dan dat van autochtonen in Europa (Fleischmann e.a., 2008). Dat rendementsverschil tussen immigranten en autochtonen is groter bij hoger opgeleiden, waardoor zij meer groepsdiscriminatie kunnen ervaren en dus meer subjectieve groepsdiscriminatie rapporteren.

Een tweede bevinding is dat een beperkt aantal van onze uitkomsten in lijn zijn met de hypothesen die wij afgeleid hebben uit de intergroepcontacttheorie. Bij deze afleiding hebben wij twee vooronderstellingen gebruikt, namelijk enerzijds een negatief verband tussen de mate van gelijkwaardig contact van immigranten met de autochtone bevolking en de mate van feitelijke discriminatie, en anderzijds een positief verband tussen feitelijke groepsdiscriminatie en gerapporteerde subjectieve groepsdiscriminatie. Het gebrek aan empirische steun voor sommige hypothesen, die op de intergroepcontacttheorie gebaseerd zijn, kan een aanwijzing zijn dat de twee veronderstellingen niet juist zijn. Gelijkwaardiger contact van immigranten met de autochtone bevolking kan juist ook leiden tot meer persoonlijk ervaren of waargenomen discriminatie, omdat juist het nauwere contact de gevoeligheid voor en de waar-

neembaarheid van discriminatie vergroot. Ook hoeft er geen verband te bestaan tussen persoonlijke ervaren groepsdiscriminatie en de mate van gerapporteerde discriminatie van de groep waartoe een immigrant behoort, omdat een hogere opleiding immigranten ook sneller bewust maakt van mogelijke groepsdiscriminatie, zelfs in het geval dat zij zelf niet gediscrimineerd worden. Maar het gebrek aan empirische steun voor sommige hypothesen, die op de intergroepcontacttheorie gebaseerd zijn, kan ook een aanwijzing zijn dat andere maatschappelijke processen een rol spelen bij subjectieve groepsdiscriminatie. Voorbeelden zijn de versterking van etnische identiteit van immigranten, scherpere concurrentieverhoudingen bij veelvuldiger contacten van immigranten en autochtonen, een groter bewustzijn van discriminatie naarmate de immigrant de bestemmingssamenleving beter leert kennen of een negatieve reactie van de autochtonen op extra stimulering van immigranten. Zo toont Verkuyten (2005) aan dat immigranten met een sterkere etnische identiteit vaker groepsdiscriminatie rapporteren. Het is dus verstandig om naast de intergroepcontacttheorie ook andere theorieën te hanteren voor de analyse van subjectieve discriminatie en het opstellen van beleid. Wat de verklaring van de verwerping van de hypothesen afgeleid uit de intergroepcontacttheorie ook moge zijn, het pleit ervoor de intergroepcontacttheorie te vervangen door een tweezijdig perspectief op integratie. Het uitgangspunt hierbij zou moeten zijn dat een betere integratie van immigranten tot zowel meer als minder waargenomen discriminatie kan leiden. Daarmee onderkent twee gelijkwaardige, maar concurrerende processen: (1) beter geïntegreerde immigranten gaan meer op gelijke voet om met autochtonen en worden minder gediscrimineerd, dus integratie leidt tot minder subjectieve groepsdiscriminatie; (2) meer integratie leidt tot meer bewustzijn van achterstanden van de eigen groep, want betere integratie op het individueel niveau hoeft immers niet gepaard te gaan met vooruitgang van de groep als geheel. Dit laatste perspectief is in lijn met veel psychologisch onderzoek waarin wordt gevonden dat het over het algemeen niet de objectief meest benadeelde leden van een groep zijn die reageren op discriminatie, maar de meest bevoorrechte leden daarvan. Zij zullen eerder proberen om 'mee te doen' met de meerderheid en daarom sociale barrières duidelijker waarnemen dan hun groepsgenoten onderaan de sociale ladder die wellicht lagere verwachtingen hebben wat hun positie ten opzichte van autochtonen aangaat.

Een derde bevinding is dat de tweedegeneratie-immigranten niet minder subjectieve groepsdiscriminatie rapporteert dan de eerste generatie. Dit wijst erop dat de 'discriminatieproblemen' die dikwijls met immigratie worden geassocieerd niet 'vanzelf' oplossen door het opgroeien van de tweede generatie en daarmee verandering van de immigranten-

populatie. Er is dus daadwerkelijk beleid nodig om immigranten te laten integreren en de subjectieve groepsdiscriminatie terug te dringen. Overigens is het ook mogelijk dat tweedegeneratie-immigranten door hun grotere kennis van het land en de cultuur van bestemming beter en sneller discriminatie waarnemen dan eerstegeneratie-immigranten, zelfs als zij zelf persoonlijk minder gediscrimineerd worden.

Een vierde bevinding is het belang van religie van de immigranten bij subjectieve groepsdiscriminatie. Bijna alle aanhangers van andere religies dan de latijns-christelijke godsdiensten rapporteren meer subjectieve groepsdiscriminatie, op aanhangers van hindoeïsme en boeddhisme na. Die verhoogde kans op subjectieve groepsdiscriminatie neemt af, als wij rekening houden met economische en immigratiekenmerken. Blijkbaar is een deel van het effect van religie te verklaren door processen van immigratie en economische achtergrond. Maar lang niet alle religieuze effecten verdwijnen hierdoor. Dit betekent dat het aanhangen van niet-latijnse christelijke religies van immigranten samenhangt met meer subjectieve groepsdiscriminatie, wat, ongeacht de oorzaak- en gevolgrelatie tussen religie en groepsdiscriminatie, wijst op integratieproblemen van niet-christelijke immigranten in de Europese samenlevingen. Voor immigranten is religie blijkbaar geen maatschappelijk irrelevant privé-kenmerk geworden. Maar in een overzicht van uitgebreid EU-onderzoek over migratie en de beleidsbehoeften, geschreven in opdracht van de Europese Commissie (Europese Commissie, 2009) komt het woord religie niet voor. Bovendien wordt subjectieve groepsdiscriminatie niet in hoofdzaak gerapporteerd door aanhangers van de islam, maar juist ook door aanhangers van het joodse geloof, de oosters-orthodoxe kerk en andere niet-christelijke godsdiensten. Bij subjectieve groepsdiscriminatie gaat het dus blijkbaar niet om een simpele tegenstelling tussen islam en christendom. Alleen aanhangers van hindoeïsme en boeddhisme rapporteren niet vaker subjectieve groepsdiscriminatie dan niet-gelovigen. Daar het onwaarschijnlijk is dat zij als 'zichtbare religieuze minderheid' minder gediscrimineerd zouden worden, zou een geringere gevoeligheid voor subjectieve groepsdiscriminatie mogelijk een verklaring kunnen zijn (Sue e.a., 1990).

Een vijfde bevinding is dat het integratiebeleid van bestemmingslanden een significant effect kan hebben op de waarneming van groepsdiscriminatie, maar dat het daarbij vooral om concrete maatregelen gaat (recht op permanent verblijf; gezinshereniging) en niet om symbolische wetgeving, zoals antidiscriminatiebeleid of het recht op politieke participatie, die geen enkel effect hebben op subjectieve groepsdiscriminatie. Een ruimere toegang voor immigranten tot de arbeidsmarkt hangt zelfs samen met een hoger niveau van gerapporteerde groepsdiscriminatie. Dit ruimhartige beleid tegenover immigranten leidt tot een scherpere concurrentie tussen buitenstaanders en insiders, waardoor de autochtonen immigranten meer gaan discrimineren.

Een zesde bevinding is dat een soepel ontslagbeleid samenhangt met een grotere mate van subjectieve groepsdiscriminatie. Eerdere onderzoek heeft al laten zien dat een meer soepel ontslagbeleid in een land leidt tot betere arbeidsmarktkansen van de immigranten in dat land (Kogan, 2007). Blijkbaar liggen betere arbeidsmarktkansen voor immigranten en minder subjectieve discriminatie niet in elkaars verlengde. Een mogelijke verklaring is dat een soepeler ontslagbeleid de concurrentie tussen gevestigden en buitenstaanders verscherpt, immigranten meer arbeidsmarktkansen biedt en zo ook leidt tot meer subjectieve groepsdiscriminatie door autochtonen. Een strikt ontslagbeleid maakt de muur tussen insiders en buitenstaanders hoger, waardoor immigranten minder arbeidsmarktkansen hebben, maar waardoor de noodzaak tot discriminatie van immigranten vermindert.

Dit crossnationale onderzoek naar subjectieve discriminatie heeft beperkingen door gebreken in de data en de theorievorming over discriminatie van immigranten. Maar wel laat het al duidelijk zien dat meer contact tussen immigranten en autochtonen, een ruimhartiger beleid ten aanzien van immigranten of wachten op de hoger opgeleide tweede of derde generatie immigranten niet automatisch leidt tot minder ervaren groepsdiscriminatie. Ook laat het zien dat goed geïntegreerde immigranten in Europa subjectieve groepsdiscriminatie waarnemen. Dat maakt het waarschijnlijker dat feitelijke discriminatie mede een verklaring kan zijn van de aanhoudende sociaal-economische, culturele en politieke achterstanden van bepaalde groepen immigranten in Europa.

Noot

1. Stéfanie André is masterstudente Sociaal-Culturele Wetenschappen en Politicologie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Jaap Dronkers was tot 1 december 2009 professor Sociale stratificatie en ongelijkheid aan het Europees Universitair Instituut bij Florence (Italië). Sindsdien is hij hoogleraar *International comparative research on educational performance and social inequality* aan de Universiteit van Maastricht. Fenella Fleischmann is promovenda aan de Universiteiten in Utrecht en Leuven.

Alle correspondentie richten aan: Jaap Dronkers, ROA, Maastricht Universiteit, Postbus 616, 6200 MD Maastricht. E-mail: j.dronkers@maastrichtuniversiteit.nl. De auteurs danken de redactie van *Mens & Maatschappij* en dr. E.P.W.A. Jansen voor de uitgebreide commentaar op eerdere versies van dit artikel.

Referenties

- André, S., Dronkers, J. & Fleischmann, F. (2008). *Perceptions of In-group Discrimination by First and Second Generation Immigrants from Different Countries of Origin in EU Member-States*. *Nederlands-Vlaamse Dag van de Sociologie* 2008, Leuven, België, 29 Mei 2008.

- Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Reading (Mass): Addison-Wesley.
- Andriessen, I., Dagevos, J., & Iedema, J. (2008). Onbemind of ongemeten? Over de betekenis van discriminatie als factor in de werkloosheid van niet-westerse allochtonen. *Mens & Maatschappij* 83, 279-301.
- Berry, J., & Kalin, R. (1979). Reciprocity of Inter-ethnic Attitudes in a Multicultural Society. *International Journal of Intercultural Relations*, 3, 99-112.
- Bobo, L., & Hutchings, V.L. (1996). Perceptions of Racial Group Competititon: Extending Blumer's theory of Group Position to a Multiracial Social Context. *American Sociological Review* 61, 951-72.
- Central Intelligence Agency. (2008). *The 2008 World Factbook*. [online]. Opgehaald Februari 2008.
- Devine, P. 1989. Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5-18.
- Europese Commissie (2008). *Migration & Mobility: challenges and opportunities for EU education system*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2009). *Moving Europe: EU research on migration and policy needs*. Brussel: Europese Commissie.
- Fleischmann, F. & Dronkers, J. (2008). De sociaaleconomische integratie van immigranten in de EU. Een analyse van de effecten van bestemmings- en herkomstlanden op de eerste en tweede generatie. *Sociologie* 4, 2-37.
- Ganzeboom, H. B. G., Graaf, P. de, Treiman, D.J., & Leeuw, J. de (1992) A standard international socio-economic index of occupational status. *Social Science Research*, 21, 1-56.
- Hagendoorn, L. (1993) Ethnic categorization and outgroup exclusion: the role of cultural values and social stereotypes in the construction of ethnic hierarchies. *Ethnic and Racial Studies*, 16, 26-51.
- Hagendoorn, L. & Sniderman, P. (2001). Experimenting with a National Sample: a Dutch Survey of Prejudice. *Patterns of Prejudice* 35, 19-31.
- Human Development Index (HDI 2007/8). [online]. Opgehaald April 2008.
- Hofstede (1984) *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K., & Perhoniemi, R. (2006). Perceived Discrimination and Well-being: A Victim Study of Different Immigrant Groups. *Journal of community & applied social psychology*, 16, 267-284.
- Jowell, R. & the Central Co-ordinating Team. (2005). *European Social Survey 2004/2005: Technical Report*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Jowell, R. & the Central Co-ordinating Team. (2007). *European Social Survey 2006/2007: Technical Report*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.

- Kogan, I. (2007). *Working through barriers: Host Countries Institutions and Immigrant Labour Market Performance in Europe*. Dordrecht: Springer.
- Levels, M. & Dronkers, J. (2006). Verschillen in wiskundekennis in hoog ontwikkelde landen van Europa, Australië en Nieuw-Zeeland, tussen eerste- en tweede-generatie migrantenleerlingen uit verschillende herkomstregio's en autochtone leerlingen. In R. Bosman & S. Waslander (red.) *Over kansen, competenties en cohesie. Kanttekeningen bij dertig jaar onderwijssociologie* (pp. 53-76). Assen: Van Gorcum.
- Levels, M., Dronkers, J. & Kraaykamp, G. (2006). Het belang van herkomst en bestemming voor de schoolprestaties van immigranten. Een cross-nationale vergelijking. In F. van Tubergen & I. Maas (red.). *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. (pp. 137-160). Amsterdam University Press.
- Modood, T. (1993). Muslims, Incitement to Hatred and the Law. In John Horton (red.) *Liberalism, Multiculturalism and Toleration*. (pp. 139-156). Houndmills: Macmillan Press.
- Moghaddam, F.M., Stalkin, A.J. & Hutcheson, L.S. (1997). A generalized personal/group discrepancy: Testing the domain Specificity of a Perceived Higher Effect of Events on One's Group Than on Oneself. *Personality and Social Psychology Bulletin* 23, 743-750.
- Need, A. & Graaf, N.D., de. (1996). Losing my religion. A dynamic analysis of leaving the church in the Netherlands. *European Sociological Review* 12, 87-96.
- Niessen, J., Huddleston, T. & Citron, L. (2007) *Migrant Integration Policy Index*. [online]. Opgehaald Februari 2008. (<http://www.britishcouncil.org/netherlands-networks-mipex-report.pdf>)
- OECD (2006). *Where immigrant students succeed. Pisa 2003*. Parijs: OECD.
- OECD (2007). *OECD Factbook 2007*. [online]. Opgehaald Februari 2008. (http://stats.oecd.org/wbos/default.aspx?DatasetCode=EPL_1)
- Operario, D., & Fiske, S.T. (2001). Ethnic identity moderates perceptions of prejudice: Judgements of personal versus group discrimination and subtle versus blatant bias. *Personality and Social Psychology Bulletin* 27, 550-561.
- Pettigrew, T.F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology* 49, 65-85.
- Semyonov, M., Raijman, R. & Gorodzeisky, A. (2008). Foreigners Impact on European Societies: Public Views and Perceptions in a Cross-National Comparative Perspective. *International Journal of Comparative Sociology*, 49, 5-29.
- Schlueter, E. & Wagner, U. (2008). Regional Differences Matter. Examining the Dual Influence of the Regional Size of the Immigrant Population on Derogation of Immigrants in Europe. *International Journal of Comparative Sociology*, 49, 153-173.

- Snellman, A. & Ekehammer, B. (2005). Ethnic hierarchies, ethnic prejudice and social dominance orientation. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 15, 83-94.
- Sniderman, P. M., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2004). Predisposing Factors and Situational Triggers: Exclusionary Reactions to Immigrant Minorities. *American Political Science Review* 98, 35-49.
- Snijders, T.A.B. & Bosker, R. J. (1999) *Multilevel Analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Sue, S. & Okazaki, S. (1990). Asian American Educational Achievements: A Phenomenon in Search of an Explanation. *American Psychologist* 45, 913-20.
- Taylor, D.M., Wright, S.C. & Porter, L.E. (1994). Dimensions Of Perceived Discrimination: The Personal/group discrimination discrepancy. In M.P. Zanna & J.M. Olson (red.), *The psychology of prejudice: The Ontario Symposium*, vol 7: 233-256. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Tubergen, F. van (2004). *The Integration of Immigrants in Cross-National Perspective: Origin, Destination and Community Effects*. Proefschrift Universiteit van Utrecht.
- Verkuyten, M. (2002) Perceptions of ethnic discrimination by minority and majority early adolescents in the Netherlands. *International Journal of Psychology*, 37, 321-332.
- Verkuyten, M. (2005) Ethnic group identification, and group evaluations among minority and majority groups: Testing the multiculturalism hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 121-138.
- Verkuyten, M., & Brug, P. (2004) Multiculturalism and ethnic group status: The role of ethnic identification, group essentialism and protestant ethic. *European Journal of Social Psychology*, 34, 647-661.
- Williams, R.M. (1947). *The Reduction of Intergroup Tensions*. New York: Social Science Research Council.